

Семинардың тақырыбы: Телехабардың сөйлеу тілі. Телевизия журналистерінің шеберлігін талдау

Семинардың мақсаты: Телехабардың сөйлеу тілін және телевизия журналистерінің шеберлігін талдау, пікір алмасу.

Теледидар тілі – технология мен сөйлеу шығармашылығының бірлігі. Теледидар тілі деп жоғары дамыған технологиялардың нәтижесінде техникалық өрнектеулер арқылы таралатын, көрермендерге арналған тілді айтамыз. Бүгінде бұқаралық ақпарат құралдары қоғамның аса маңызды бөлігіне айналууда. БАҚ ішінде анағұрлым көп сұранысқа, ауқымды қолданысқа теледидар ие болып отыр десек қателеспейміз. Қоғамдық пікірді жинақтауда, елді ақпараттандыруда, сондай-ақ адамдардың моральдік эстетикалық құндылықтарын қалыптастыруда теледидардың алатын орны ерекше. Осыдан келіп, теледидар тіліне бұқара халықтың тіл мәдениетіне әсер ететін, жұртшылықтың тіл тазалығын тәрбиелейтін құрал ретінде қарау қажеттілігі туындайды. Бұқаралық ақпарат құралдарының міндеттерінің бірі – адамның, қоғам мен мемлекеттің ақпараттық қажеттілігін қамтамасыз ету. Радио немесе баспасөз құралдарына қарағанда теледидар ақпаратты мейлінше толық, жылдам, нақты және қызғылықты етіп бере алады. Жұртшылыққа экономикалық, саяси, мәдени ақпарат беруді көздейтін жаңалықтар сияқты хабарлардың тілі халыққа түсінікті болумен ғана шектелмей, ақпараттық үгіттеуден аулақ болуы да қажет. Бұл хабарларда ақпараттың мазмұнына сәйкес салалық терминдер қолданылғанымен, олардың мағынасы түсіндіріліп өтеді. Кез келген телехабар адамды мәдениеттілікке үйретеді. Көрермен хабарға қатысушылардың сөз саптауынан, сөйлеу мәнерінен, тіл тазалығынан өзіне қажетті білім мен білікті қабылдайды.

Диктор сөзі «Хабар» телеарнасының қорытынды жаңалықтары бойынша

Телехабарлар өзіндік түр, мазмұн, мақсаты мен берілу формасына қарай ерекшеленіп, әртүрлі жанрда жүзеге асырылады. Ғалым И.Петру бұқаралық ақпарат құралдары туындыларын олардың «адресатқа әсер ету мақсатына, ақиқат өмірді кең түрде ашуына, талдау тереңдігіне, жалпылауына, мәнерлілік-бейнелілік құралдардың қолданылуына байланысты ақпараттық, аналитикалық және көркем-публицистикалық жанрларға» бөледі.

Барлық жанрдағы телехабарлар негізгі және көмекші қызмет атқарады.

Ғалым Н.Уәли бұқаралық ақпарат құралдарының «визуалды», «аудиалды» және «аудиовизуалды» түрлерін ерекшелеп, олардың барлығына ортақ мынадай негізгі 5 қызметті бөліп көрсетеді.

- белгілі бір факт, уақиға, мәселе жөнінде жұртшылыққа ақпарат беру;
- факт, уақиға жөнінде түсінік, баға беру;
- танымдық, тәрбиелік, ағартушылық мазмұнда ақпарат бере отырып, жұртшылықтың білім қорын молайтуға ықпал жасау;
- жұртшылықтың қоғамдық, әлеуметтік саяси көзқарасына әсер ету;
- геоденистік ақпарат беру, яғни жұртшылықтың көңіл-күйін көтеретіндей ақпарат беру.

Ал зерттеуші Б.Момынова «Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы)» атты ғылыми еңбегінде бұқаралық ақпарат құралдарының үш түріне: оқылатын (визуалды), тыңдалатын (аудиалды) және әрі тыңдауға, әрі көруге болатын (аудиовизуалды) тоқталып, олардың ортақ қызметтерін көрсетеді:

- ақпараттық;
- ақпаратты жеткізудегі комментарийлық-бағалауыштық;
- ақпараттың ағартушылық-танымдық;
- ақпараттың қоғам мүшелерінің дүниетанымына әсер ету;
- ақпаратты жеткізуде жағымды эффектілер тудыру үшін тиімді тәсілдерді пайдалану.

Біздің ойымызша, қандай да бір телехабардың негізгі мақсатына, олардың жанрлық, мазмұндық, тақырыптық ерекшелігіне қарай, жоғарыда көрсетілген қызметтердің біреуі сол телехабардың негізгі қызметі болып табылады, ал қалғандары көмекші болып есептеледі. Мәселен, «Хабар» телеарнасының ақпараттық жанрдағы қорытынды жаңалықтарының негізгі қызметі — «белгілі бір факт, уақиға, мәселе жөнінде жұртшылыққа ақпарат беру (осы негізгі қызметті атқаратын басты коммуникативтік тұлға — диктор); факт, уақиға жөнінде түсінік, баға беру». Өйткені «қоғамдық мәні бар жаңа фактілерді жылдам көре білу, оларды сұрыптау, бағалау, түсінік беру» — бұл ақпараттық жанрдағы хабарлардың маңызды белгісі. Бұдан басқа «факт, уақиға жөнінде түсінік, баға беру», немесе «ақпаратты жеткізудегі комментарийлық-бағалауыштық функция»; «танымдық, тәрбиелік, ағартушылық мазмұнда ақпарат бере отырып, жұртшылықтың білім қорын молайтуға ықпал жасау», немесе «ақпараттың ағартушылық-танымдық функциясы» және «жұртшылықтың қоғамдық, әлеуметтік саяси көзқарасына әсер ету», немесе «ақпараттың қоғам мүшелерінің дүниетанымына әсер ету функциялары», «Хабар» телеарнасындағы қорытынды жаңалықтардың көмекші қызметін атқарады. Ғалымдардың пікірінше, ақпараттық жанрдағы хабарларға «жаңалықтар, (заметка) сұхбат, әңгіме, ілікпе сөз (реплика), есеп және репортаж» жатады. Тәжірибеде «оқиғаға негізделген» журналистік ақпарат «жаңалықтар», «хабар», «телеақпарат», «ақпарат», «хабарлама» және бұлармен синонимдік қатынаста қолданылатын басқа да терминдермен беріліп жүр.

Ғалым М.Барманқұлов: «Керемет саясаткер, ең күшті мемлекет, дүние жүзіндегі ең мықты халықтың өзі ақпаратсыз түкке тұрғысыз нәрсе болуы мүмкін. Кім-кімге де қызықты әрі керек дүниенің барлығы тек қана ақпараттан табылады. Ақпарат — адам санасындағы шындықтың болмысы. Ақпараттың қандай болатындығы ақпарат таратушыға, журналистке байланысты» – дейді. Бұл бұқаралық ақпарат құралдары арқылы таралатын ақпараттың адам өміріндегі маңызы шексіз екендігін көрсетеді .

Қоғамда болған не болып жатқан оқиғалар жөнінде берілетін журналистік ақпарат «біздің сыртқы әлемге деген бейімделу процесінің көрінісі» болып табылады.

Зерттеу нысаны ретінде алынып отырған «Хабар» арнасының қорытынды жаңалықтары мен «Жеті күн» ақпараттық сараптама бағдарламасы ақпараттық жанрдағы телехабарлардың қатарына жатады және аталған хабарлар бұл телеарнаның негізгі бөлігін құрайды. Бұл жөнінде ғалым Қ.Ж.Тұрсын былай дейді: «Телеақпарат — ең басты жанр әрі ол экран кестесінің көп бөлігін алатын «Таңғы», «Күндізгі», «Түскі», «Кешкі», «Қорытынды» жаңалықтардан тұрып, екі тілде көлемі 20–30 минуттан беріліп жатады. Бекзаттық, жанжалдық хроника, саяси, экономикалық, әлеуметтік, спорт хабарламалары жаңалықтардың көп бөлігін құрайды».

«Хабар» телеарнасы — республикадағы мемлекеттік және тәуелсіз телеарналар арасындағы ресми арна. Осыған байланысты онда негізінен ресми сипаттағы жаңалықтар хабарланады. «Ресми оқиғалар дегеніміз — бүкіл үкімет басындағылардың қатысуымен болатын отырыстар, мейман күту, шығарып салу. Сондықтан мұндайда Президент, Парламент, Үкімет жүзеге асырып отырған іс-шаралар толық көрсетілуге тиісті».

«Хабар» телеарнасының қорытынды жаңалықтары мен «Жеті күн» ақпараттық сараптама бағдарламасының басты мақсаты болып табылады. Бұл телеарна өзекті ақпаратты жылдам хабарлау және тағы да басқа артықшылықтары арқылы басқалардан басым түсіп, «төртінші билік» құру жолында өзінің бәсекеге қабілеттілігін көрсетеді.

«Қазақстанда бәсекелестік орта болғанмен, хабар беру форматтарында айта қаларлықтай өзгешелікті аңғара алмайсыз. Телевизияның барлық арналары бір-біріне ұқсас». Дегенмен, «Хабар» телеарнасының атап өтуге тұрарлық тағы бір ерекшелігі әрі артықшылығы — «халықаралық жаңалықтар» айдарының тұрақты түрде берілуі.

«Хабар» телеарнасындағы қорытынды жаңалықтар диктор сөзі және тілші репортажы арқылы беріледі. Өйткені «Хабар» телеарнасындағы жаңалықтардың өзі ішкі құрылымының өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес бірнеше жанрларға бөлінеді, олар: диктор сөзі, тілшінің арнаулы репортажы

(оқиғалы), спорт жаңалықтары, ауа райы туралы мәлімет. Қорытынды жаңалықтарда сұхбат арнаулы репортаждың құрамында беріледі.

Тікелей эфирдегі жаңалықтар легін жүргізетін тележурналист ең алдымен төмендегілерді:

- Жалпы журналистің құқықтық негіздерін;
- Тележурналистиканың қоғамдағы орны мен рөлін;
- Тележурналистиканың шығармашылық ерекшеліктерін;
- Жаңалықтар мәтінін әзірлеуде тілдің барлық мүмкіндіктерін белсенді түрде пайдалану арқылы өз ойын стилистикалық тұрғыда дұрыс жеткізе білу жолдарын;
- **Бұқаралық ақпарат құралдарының қызметін реттейтін заңды басшылыққа ала отырып, Ж.Әбдіжәділқызы жүйелеген тікелей эфирдегі жаңалықтар легіне қойылатын талаптарды орындауға тиісті:**
- **Дәлдік.** Әрбір фактіні, датаны, адамның аты-жөнін, қызметтерінің атауын міндетті түрде тексеріп, анық-қанығына көз жеткізу қажет. Мұндай дәлдіктің сақталмауы кәсіби деңгейдің нөлге тең екенін көрсетеді.
- **Ізетгілік.** Кез келген ақпаратты ұсынғанда аудиторияға құрметпен тіл қату – кәсіби парыз.
- **Хабарламалық жаңалыққа талдау жасалмайды.** Онда тек не, қайда, қашан, не себепті, кімдер қатысқаны, неліктен болғаны қысқа-нұсқа, нақты хабарлануы тиіс.
- **Сезімталдық.** Тікелей эфирдегі ақпараттар ағыны аясында қандай да бір жағдайлар болмасын тыңдарманмен арадағы тепе-теңдікті атқару қажет.
- **Мәнерлілік.** Дұрыс қойылған дауыс ырғағының сақталуын, артық демнің, қажетсіз дыбыстың естілмеуін қамтамасыз ету.
- Алдын ала кесіп пішпеу. Сыни пікір айтқанда, жауап беруге құқылы адамдарды мейлінше анық айту және сол мәселеге қатысты барлық көзқарасты толығымен қамту – шарт.
- **Айтылудағы анықтық.**
- **Түзете білушілік.** Егер аяқ астынан қате жіберілсе, ізінше кешірім сұрап, жаңалықтарды қайтадан байсалды кейіпте тез оқи беру керек. Кейде қатені түзету тыңдарманның назарын қосымша аударып, оның қызығушылығын арттырады.

В.Егоровтың «Терминологический словарь телевидения: основные понятия и комментарии» атты еңбегінде телевизия дикторларына мынадай анықтама берілген: «Дикторы телевидения знакомят зрителей с расписанием передач, с теми изменениями, которые произошли в программах дня, другими сообщениями. Диктор может быть также ведущим передачи, сказочником, чтецом и конференсье в концерте. Хорошая внешность и звучность голоса –

важные, но не самые главные качества для диктора. Главное – в совершенстве владеть своей профессией, быть высокообразованным человеком, разбираться в вопросах политики, экономики, в музыке и литературе, верно и честно служить своей профессии».

Ал қазіргі заманғы тікелей эфирде диктордың оқуын, журналист мамандардың пікірінше, журналистің жүргізуі алмастырады. Бұл жөнінде В.Л.Цвик: «Жүргізуші — журналистің тікелей эфирдегі табысы – кәсіби шеберліктің, айрықша қабілеттің, тамаша тапқырлықтың жемісі» – дейді].

М.Барманқұловтың айтуынша, «эфирдегі даралық келе-келе дикторды комментатордың ауыстыруына алып келді. Алайда комментатор диктордың функциясын атқаратын болса, онда жаңалықты оқуды неге қайтадан диктор қолына бермеске. Ол техникалық-шығармашылық жағынан комментаторға карағанда, оны әлдеқайда әсерлі әрі мазмұнды етіп жеткізер еді».

Шынында да, диктор қызметін кез келген журналист атқара алмайды, керісінше, диктор болу шеберлігін кәсіби тұрғыда меңгерген адам журналистика саласындағы басқа да бірнеше қызметті қатар атқара алады.

Диктор сөзі іштей бірнеше бөліктерден тұрады:

1. Алдымен диктор көрерменмен амандасып, өзін таныстырады. Мұны *ұйымдастыру бөлігі* деп атауға болады. Бұл бөлімде диктор өз сөзін сөйлесудің диалогтік сипатына тән ерекшеліктерге негіздеп, монологтік типте жеткізеді. Мұндайда диктор дауысы салтанатты түрде шығады. Осыған орай, ұйымдастыру бөлігінің мәтінін лепті сөйлемдер құрайды. Олар көтеріңкі дауыспен, ерекше интонациямен айтылады.

Экран алдындағы әрбір диктордың көрермен қауыммен амандасуында, сөз бастауында өзіндік ерекшелік байқалады:

Қымбат Досжан сөзді: *«Кеш жарық, құрметті көрермен! «Хабар» арнасының ақпараттар қызметі тікелей эфирде деп бастаса, Зейін Әліпбек: «Ассалаумағалайкүм, қадірлі әлеумет! Тікелей эфирде «Жеті күн» ақпараттық сараптама бағдарламасы. Біз бүгін мына жайттарға тоқталмақпыз»* деген жолдармен бағдарламаны жүргізуді бастайды.

Бұл – әр тележүргізушінің өзіндік сөз қолданысы, сөз саптау ерекшелігі.

2. Диктор хабарланатын жаңалықтардың легімен, ретімен таныстырады. Мұны тележурналистика саласында *«лид»* деп атайды. Басқаша қорытынды жаңалықтардың *кіріспе бөлімі* деп атауға болады. Өйткені бұл бөлімде берілетін маңызды жаңалықтардың тақырыбы, реті жөнінде мәлімет беріледі. «Жаңалықтарды жүргізуші мәртебесі

күнделікті экраннан өтіп жатқан өзекті хабарлама арқылы айқындалады».

«Жаңалықтардың молдығынан көрермендердің көпшілігі бүгінде хабардың алдында берілетін «лидке» көңіл аударып, сол арқылы өзіне керекті деген тұстарға ғана назар салады. Іскерлік және саяси бағытты ұстанған телеарналар жаңалықты беру кезінде шыншыл, әділ, бейтарап бағдарды ұстанады». Тележаңалықтардағы «лид» баспасөздегі жаңалықтардың «тақырыпатына» сәйкес келеді. Демек, егер газетте қандай да бір мәтін тақырыбының атауы «**тақырыпат**» түрінде жазылып берілсе, ал «Хабар» телеарнасының қорытынды жаңалықтарының тақырыбы «лид» түрінде хабардың басында хабарланады. Бұл теледидар арқылы таралатын қорытынды жаңалықтардың ерекшелігі болып саналады. Соған сәйкес «лид» мәтіні қысқа әрі нұсқа 1–2 ғана сөйлеммен тұрады. Мысалы, Нуриддин Бидосов көрермен қауыммен амандасып болғаннан кейін, кіріспе бөлімді бастайды: *«Алдымен, бүгінгі күннің басты оқиғаларына қысқаша тоқталып өтсек ...»*.

Телехабарлар тілін зерттеу барысында жаңалықтардың мәтіні алдын ала дайындалатындығы және оның тікелей эфирден берілу барысында диктор сөзімен бірдей болмайтындығы, Internet жүйесінен алынған мәтін мен эфирден берілген жаңалықты бейнетаспа жазып алу арқылы салыстырудың нәтижесінде көз жеткіздік. Бұқаралық коммуникацияға дейінгі кезеңде алдын ала дайындалған мәтін тікелей эфирде диктор сөзі арқылы біршама өзгеріске ұшырайды, бірақ мазмұны сақталады. «Құрылымы күрделі сөзден гөрі қысқа, дәл, нақты айтылған сөз, теңеу, астарлы сөз т.б. әлдеқайда дәл, орынды сезіледі. Көптеген мәселе, фактінің ішінен маңызды дегенін айту, онда да жан-жақты емес, бір қырын айту, жаңа нәрсе туралы сөз ету, мәлім нәрсенің беймәлім тұстарына тоқталу, жаңаша пікір білдіру адресатпен арадағы диалогтің үзілмеуін қамтамасыз етеді. Сөзге диалогтік сипат беру тәсілі қолданыла отырып, өз пікірін ортаға салғанда, екі жақта ынталылық танытуға тиіс. Ынталылық болғанда диалог болады. Сөзге диалогтік сипат беру дегеніміз –композициялық жақтан монологтік сөздің сөйлеу тілі құрылымына тән элементтерді пайдаға асыру, кәдеге жарату болып табылады. Бұл тыңдаушы, көрерменнің жауап реакциясына қозғау салу үшін пайдаланылатын тәсіл, тілдік- стильдік құралға жатады».

Бұл мамандық зеректікті, ой алғырлығын талап етеді. Ол үшін диктор сөзі телехабарлардың тілдік табиғатына сәйкес болуы қажет, тілдің орфоэпиялық нормаларын сақталып, ауызша сөйлеу тілінің интонациялық ерекшеліктері назардан тыс қалмауға тиісті. Диктор сөзі адресатқа түсінікті, ұғынықты болатындай, құлаққа жағымды естілетін дауыспен айтылуы қажет. Әрбір сөзді орфоэпиялық нормаға сәйкес айтып, әрбір сөйлемді өзіндік интонациямен дауыстап, бір-бірін шебер байланыстырып, тұтас мәтін етіп шығаруы керек. Дауыстағы әрбір екпін, әрбір кідіріс тыңдаушының

кабылдауына әсер етеді. Бір ғана сөздің өзі дауыс ырғағына қарай әртүрлі әсер қалдыруы мүмкін. Дегенмен, К.Д.Кирия айтқандай, «дикторский талант заключается не только в неповторимом голосе, в неподражаемых интонациях, но и в глубоком знании языка, в бесконечном уважении к нему».

Көгілдір экрандағы бағдарламаларды көрерменге ұнамды етіп беру үшін, тележурналистердің төмендегідей қағидаттарды басшылыққа алғаны жөн:

- хабарлардың тілін жақсарту, оларды ықшам, ақпараттық мәні жөнінен салмақтандыру керек;
- редакция алқасы материалдардың стиліне, тақырып ауқымы мен сапасы мәселелерін тұрақты назарда ұстауы тиіс;
- материалдар неғұрлым жаңа әрі өзіндік үні болуы шарт;
- тележурналистердің стилі ерекше ықшамдылыққа, нақтылыққа, қисынға, анық әрі образды тілге құрылуы керек;
- ескі дағдылар мен ойлау әдістеріне бой алдырмаған жас, жаңа кадрлар қажет.

Сұрақтарға жауап беріңіз?

- 1.Теледидар тілінің ерекшелігі?
- 2.Телехабардың сөйлеу тілін зерттеген ғалымдардың пікірі?
- 3.Телеарналардың ақпараттық жанрдағы қорытынды жаңалықтарының негізгі қызметі не?
- 4.Тікелей эфирдегі жаңалықтар легін жүргізетін тележурналист ең алдымен нені білу қажет?
- 5.Телевизия дикторларының рөлі қандай?
- 6.Тележурналистер қандай қағидаттарды басшылыққа алғаны жөн?
7. Диктордың оқуын, журналист маман алмастыра ала ма?

Әдебиеттер

- 1.Петру И. Лингвостилистические и риторические особенности спортивного репортажа как жанра СМИ (на материале футбольного репортажа): Автореф.... канд. филол. наук: 10.02.01. — М., 2006. — С.
- 2.Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: Филол. ғыл. д-ры ... дис. ... 10.02.02. — Алматы, 2007. — 206-б.
- 3.Момынова Б. Газет лексикасы (Жүйесі мен құрылымы). — Алматы: Арыс, 1999. — 228 б.
- 4.Мельник Г.С., Тепляшина А.Н. Основы творческой деятельности журналиста. — Питер, 2008. — С.
- 5.Ворошилов В. Интервью. Радиостанция «Эхо Москвы». — 2004. — 4 сент.
- 6.Багиров Э., Кацев И. Телевидение. XX век. — М.: Искусство, 1968. — С.

7. Барманкулов М. Телевидение: деньги или власть?: Учеб. пособие. — Алматы: Санат, — 1997. — С.
8. Виннер Н. Кибернетика, немесе хайуанаттар әлемі мен машина саласындағы байланыспен басқару. — М., — 55-б.
9. Тұрсынов Қ.Ж. Қазақ тележурналистикасының қалыптасу, даму проблемалары: Филол. ғыл. д-ры... дис.: 01.10. — Алматы, 2006. — 290 б.
10. Кирия К.Д. Роль экстралингвистических факторов в создании телевизионных новостей // Вестн. Московского ун-та. — Сер. «Журналистика». — 2007. — № 1.
11. Цвик В.Л., Назарова Я.В. Телевизионные новости России. — М., 2002. — С.
12. Тұрсынов Қ.Ж. Қазақ теледидарындағы дәстүр және жаңашылдық: Филол. ғыл. канд. ... дис.: 10.01.10. — Алматы, — 55-б.
13. Бисмильдина Д.Д. «Ресми телехабарлар тілі». [Қарағанды университетінің «Хабаршысы»](#), 2009.
14. Әбдіжәділқызы Ж. Тікелей эфир табиғаты және кәсіби шеберлікті шыңдаудың проблемалары. (Қазақ радиосының хабарлары негізінде): Филол. ғыл. канд. ... дис.: 10.01.10. — Алматы, 2002. — 44-б.